

ŽORŽ ŠAPUTJE

Kant i šimpanza

Esej o ljudskom biću, moralu i umetnosti

Prevod i pogovor
dr Milan D. Tasić

Beograd
2012
DERETA

PREDGOVOR

*„Čovek napretku odan svom
Tetura se povrh tamo i amo
Četvoroštvu posvećen svom
Tâ, mozgom ugriza, znamo“*

Žan-Pol Darmsteter, 2003

*„Nadalje, više no ikad,
životinja će nas gledati i mi smo
obnaženi pred njom. Možda baš
odatle i počinje razmišljanje“*

Elizabet de Fontne, 2008

Etika i estetika. Odatle: moral i umetnost. Ili bolje: smisao za dobro i smisao za lepo. Dve moći različitih osobenosti i s mnogim aspektima, kojima je ljudska vrsta, naša vrsta, posebno odana, do tle da one često važe za uzvišene osobenosti čoveka tamo gde je naša vrsta dala ono najbolje od sebe.

Inače, mi, ljudska bića, dolazimo posle duge evolucije, najpre mineralne i kosmičke, pa biološke i zemaljske potom, pa smo svakako i sačuvali izvesne tragove otuda. Da li da poverujemo onda da duga evolucija, koja je kasno dovela do nastanka čoveka, nije ostavila duboke tragove na naš način života i da smo tako različiti od svojih predaka? Ili, suprotno, mogu li plemenite osobenosti po-

put smisla za moral i za lepo da puste svoje korene u tlo onoga što se obično naziva priroda, a što bi valjalo nadalje da preciziramo?

A u toj prirodi, koja obuhvata svet koji nas okružuje, ima i drugih naročitih bića, koja se kao i mi kreću, hrane i imaju seksualne odnose; mladunaca koje ona brižljivo odgajaju, podižući katkad zajednice znatne složenosti. To su životinje, ili barem kad je reč o ponašanju kao najstroženijem, one životinje za koje se kaže da su evoluirale. Ima životinja koje su nam nesumnjivo srodne, da čak i fizički liče na nas. Treba li tražiti kod njih i smisao za etičko i smisao za estetsko? Dakako, mi smo odani svojim bliskima i prijateljima, no jesmo li sigurni da naši antropoidni srodnici nisu to isto? Ili: divimo se lepoj ženi (lepom čoveku), lepom cvetu, ali smemo li da tvrdimo da naši srodnici ne iskušavaju slična osećanja u vezi sa nekim lepim šimpanzom?

Ukratko, šta je to što možemo da kažemo o svom pripadanju prirodi uopšte, i animalnosti u posebnom slučaju, a što bi moglo da osvetli naše razumevanje morala i estetike?

Ili, suprotno od toga, zar moral i estetika nemaju ničeg zajedničkog s animalnošću? Mi bismo onda definitivno prekinuli s nasleđem predaka koje je učinilo da budemo životinje, i prestali da budemo majmuni. Bili bismo stvorenja čistoga duha, prefinjena i kultivisana, daleko od tog prirodnog blata gde se batrže animalnost. Da smo rođeni, svakako, na tlu prirode, ali da smo poneli odatle samo najlepše cvetove, to jest, one kulture koje su nam svojstvene i koje potvrđuju našu briljantnu superiornost nad svetom. Ukratko, bili bismo ljudska bića u najplemenitijem smislu te reči. Samo mi mogli bismo da posedujemo smisao za dobro i smisao za lepo. I jedino bismo mi upražnjavali moral odanosti i altruizma i samo bismo mi stvarali umetnička dela. I u svim tim slučajevima čiste humanosti ne bismo dugovali ništa svojim bednim i palim rođacima, šimpanzama ili drugima, za koje nas vezuje evolucija. Po tom shvatanju, ako čovek potiče od životinje, huma-

nost u najuzvišenijem smislu te reči (i čiji se jedan od smislova odnosi, inače, na plemenitost srca) ne bi imala, što se nje tiče, ničeg zajedničkog sa šimpanstvom; ne bi ona skrivala nikakvu jaku vezu sa animalnošću. Ukratko kazano i na slikovit način, između velikog filozofa Imanuela Kanta i naših rođaka šimpanza postojala bi onda jedna apsolutna i nepremostiva provalija.

Pre no što razmotrimo te različite aspekte i pokušamo da odvojimo plevu od zdravog zrnevlja, pre no što preciziramo ono što odista dugujemo animalnosti i što čini naše vlastito biće, podsetio bih kako su različite civilizacije različito određivale životinje u odnosu na ljude (ili, što se svodi možda na isto: ljude s obzirom na životinje). Proučio bih i argumente koji ukazuju na postojanje animalnosti u čoveku, a potom i one koji upućuju na izvesne oblike kulture u animalnosti. U svetlu svih tih argumenata, neanimalnost čovekova i njene osobenosti protivne „prirodi“ ukazale bi se, bez sumnje, na nov način. A taj novi pogled na ljudsko biće trebalo bi da omogući najzad odgovore na pitanja o statusu morala i estetike, a što je naš krajnji cilj. To bi nam pomoglo i da iznesemo izvesnu filozofsku koncepciju ljudskog bića, gde mnoštvenost nalazi svoje mesto u okviru jedinstva.

Što se tiče naslova ovog dela, treba imati u vidu da on ne upućuje niti na neku detaljnu analizu Kantove filozofije, niti na jedan produbljeni opis ponašanja šimpanze. Delo se opire, u stvari, na svezu „i“ koja ih vezuje, to jest, na granicu – bilo da je ona nagao prekid, ili, suprotno, snažna veza – koja postoji između Kanta i šimpanze, dakle – između nas i životinja.

GLAVA I

ČOVEK I ŽIVOTINJA KROZ CIVILIZACIJE

Kako se može definisati ljudska vrsta i gde je valja smestiti s obzirom na druge vrste živih bića – s kojima ona deli suživot, svoje okruženje i katkad snove – životinjske vrste? Poslužio bih se ovde rečju „životinja“ u njenom uobičajenom smislu, koji isključuje ljudsko biće. Naravno, to didaktičko stanovište ne dovodi u pitanje činjenicu da je na biološkom planu – što ćemo široko da obrazložimo – čovek takođe i životinja. Ali to ostavlja otvorena vrata drugim mogućnostima o odnosu humanosti i animalnosti, a što je u samoj srži problema koje postavlja ovo delo.

Gde je, dakle, mesto ljudskih bića – nas samih – ponosnih na svoju civilizaciju i kulturu, u odnosu na prirodu koja nas sadrži i hrani i gde je životinja jedan bitan element? Na to su različite civilizacije davale različite odgovore. Nije ovde reč o tome da ponovimo te odgovore u celini, koji, inače, idu od životinje-boga do životinje-predmeta, prolazeći različite mešovite stepene, ili hibridne spojeve životinja i ljudi. Nekoliko primedbi, ipak, čini mogućim da steknemo dosta tačnu ideju o krajnjem bogatstvu te oblasti, kao i da dotaknemo pitanje koje je ovde naše: šta čovek duguje animalnosti uopšte, i u posebnom slučaju „šimpanstvu“, kao svom najbližem srodstvu u oblasti morala i estetike?

Humanizovana životinja ili animalizovan čovek

Kod nekih civilizacija ne postoji jasna granica između životinja i ljudi, pa i bogova,¹ pa se ovde sreće životinja humanizovana, čak i divinizovana.

Zapad, a posebno evropski srednji vek, vrvi od primera humanizovanih životinja. Kad bi životinje ove epohe bile ranjene ili ubijene od strane ljudi, postajale su predmet mnogih i katkad glasovitih procesa, kada bi im bilo suđeno ravnopravno sa ljudima, pa čak i s advokatima pri odbrani, i bivale su često egzekutirane². U duhu sličnih ideja, javni pravobranilac Alber Brinua (Albert Brunois)³ naročito podseća da je „u vreme Luja XII advokat Vartolomej Šasane (Barthélémy Chassanée) zadobio veliki ugled po tome što je odbranio stvar pacova koje je biskup iz Otana bio ekskomunicirao (...). Uspeo je da spasi svoje male klijente (...) od nepravedne osude“.

Ovo stanovište koje teži da izjednači humanost i animalnost, poistovećujući životinje i ljude, ostavilo je mnoge tragove u umetnosti, ili u književnosti. Slike praistorijskih pećina, Ezopove ili La Fontenove basne, romani od Renara, Grimove i Peroove bajke utoliko su primeri takve humanizacije životinja u umetnosti i književnosti. Sreće se to i u raširenim izrazima gde se životinjskim vrstama pridaju vrline ili mane koje se odnose na ljude, kao: lavovsko srce, lukavstvo lisice, lenjost zmiје, prljavost svinje, glupost magarca. Nema potrebe isticati da se, naročito u poslednjim slučajevima, te negativne osobine neosnovano pripisuju posmatranim vrstama.

1 Chapouthier, G., *Au bon vouloir de l'homme, l'animal*, Denoël, 1990. Chapouthier, G., *Qu'est-ce-que l'animal?*, Le Pommier, 2004.

2 Trouilleux, R., *Histoires insolites des animaux de Paris*, Bernard Giovanangeli / Durante, 2003.

3 Brunois, A., *L'animal sujet de droit, Les droits de l'animal et la pensée contemporaine*, Ligue Française des Droits de l'Animal, 1984, pp. 41–47.

Što se tiče predstava o bogovima, nailazimo na divinizovane životinje, ili na hibridna stvorenja, takođe divinizovana, kao i na spojeve ljudskih i životinjskih delova, kod većine politeističkih religija. Kod Hindusa je jedno od najpopularnijih božanstava bog putnika i trgovaca Ganeša, koji se predstavlja kao čovek sa glavom slona. Bog Višnu često je predstavljen na leđima ptice-kralja Garuda. U Meksiku je Kecalkotl, bog civilizacije Tolteka i Asteka, bio predstavljan čas kao maskiran čovek, čas kao zmija sa perjem. Različite civilizacije Južne Amerike takođe su obožavale mnoge bogove životinjskog lika. Ograničio bih ovde izlaganje na dva primera civilizacija koje su direktno ili indirektno veoma uticale na modernu zapadnu civilizaciju: onu starog Egipta i onu antičke Grčke.

U starom Egiptu, podseća konzervator Luvra Mark Etijan (Marc Étienne)⁴, pri predstavljanju bogova „sve su kombinacije bile moguće: lik u celosti ljudski ili životinjski, ili pak mešovit: ljudsko telo sa glavom životinje, telo životinje sa ljudskom glavom (sfinga)“, pa čak i spojevi različitih životinja. Tako je boginja muzike i plesa Bast mogla biti predstavljena bilo kao mačka, bilo kao žena sa glavom mačke; gospodar groblja Anubis ili kao pas, ili kao čovek sa glavom psa; a slavni razbijač sila zla Horus bilo kao soko, bilo kao čovek sa glavom sokola. Krave i bikovi su često služili da predstave bogove, kao u slučaju Hatora, boginje sreće, koja je bila predstavljena kao krava, ili Apisa, boga Sunca – kao bika. Neksbet, boginja-lešinar, bila je zaštitnica Gornjeg Egipta, dok je boginja-kobra Udžat štitila Donji Egipat, a bogovan Ksnum – prvi vodopad Nila.

Dodajmo da tajnik bogogova Tejt ima često glavu ptice Ibis, ili telo babuna, da bog lekar Konsu ima ponekad glavu sokola, i

⁴ Etienne, M., *Les Dieux d’Egypte, petit dictionnaire illustré*, Musée du Louvre, 1998.

da gospodar voda Sobek često zadobija glavu krokodila. Kod magijskih bogova, boginja Sekmet s glavom lavice izaziva prirodne katastrofe, dok je strašan bog pustinja i oluja Sit „izgleda neobične životinje, koja se ne može odrediti, kao naročit spoj različitih pustinskih životinja“.⁵ Između tih mnogih mešavina čoveka i životinje u egipatskim božanstvima, lovorov venac za mnoštvenost pripada, nema sumnje, boginji Tueris, zaštitnici zdravlja, dece i žena, koja meša „ljudske karaktere sa različitim delovima strašnih životinja“, kao što su lav, krokodil ili nilski konj.

Kod antičkih Grka, čija nam je mitologija daleko poznatija jer je inspirisala brojna književna dela i dela u slikarstvu, glavni bogovi su imali, uopšte uzev, ljudske likove, ali je jedan niži bog, čuveni bog pastira Pan, slavan po svojoj fruli, ipak imao glavu i gornji deo čoveka sa šapama jarca. Mnogi niži likovi grčke mitologije jednako su monstruozne životinje, ili mešavine čoveka i životinje. Takvi su kentauri, koji su posedovali glavu i gornji deo čoveka i sapi jednog konja, ili pak grabljivice koje su bile ptice sa glavom žene. Setimo se i da je ulaz u boravište mrtvih čuvao Kerber, jedan strašan pas sa tri glave. Između podviga heroja Herakla (čije je ime Herkul kod Latina) ističe se trijumf protiv lerninske hidre. Lerninska hidra je bila čudovište s više glava od zmija, koje bi nicale uvek kad bi bile posečene, no da ne bi više nicale, Herakle je morao da ih spali pošto bi ih odsekao. Čak su i viši bogovi mogli da se, po prilici, pretvore u životinje, kao Zevs, kralj bogova, koji se pretvorio u belog bika kada je hteo da otme lepu Evropu i da je odvede na ostrvo Krit da bi je zaveo. Ljudska su bića, ili nimfe, mogla isto tako da budu pretvorena u životinje intervencijom bogova ili mađioničara. Tako je Zevs pretvorio u junicu drugu od svojih ljubavnica, sveštenicu Io, da bi je zaštitio od ljubomore svoje žene Here; da bi Hera, stalno ljubomorna, i

⁵ Etienne, M., *op. cit.*

sama u medvedicu pretvorila drugu ljubavnicu Zevsa, nimfu Kalisto, nadajući se da će je ovaj ubiti za vreme lova. Legenda kaže i da je Zevs spasio Kalipso prenevši je na nebo, gde ona postaje sazvežđe Velikog medveda. Na kraju, ne želeći da ovde iscrpemo mnogobrojne primere, setimo se mađioničarke Kirke, koja je Odi-sejeve patioce pretvorila u svinje.

Metempsihoza i seljenje duša

Religija donosi snažnu vezu, pa i isprepletenost pojmova ljudskoga bića i životinje, kroz verovanje u metempsihozu. Po tom verovanju, posle smrti ljudska se duša može reinkarnirati na različite načine, u različitim ljudskim telima, ali i u telima životinja. No, verovati da u nekim slučajevima životinja može da bude stećište ljudske duše, daje ovoj svakako poseban status. Ona tako može da ne bude više strani, pa i neprijateljski entitet, da bi tako bila moguća i *a priori* simpatička reinkarnacija jednog rođaka, ili dragog bića. Ovo verovanje u seljenje duša u carstvo životinja ne sreće se u naše doba na zapadu. No nije bilo oduvek tako.

U antičkoj Grčkoj, iz koje naša civilizacija uveliko potiče, slavni matematičar i filozof Pitagora osnovao je školu mišljenja gde je metempsihozi pripalo posebno mesto. To je verovanje vodilo pristalice vegetarijanskog režima i do zaštite životinja. Kao što primećuje J. Hauslajter (J. Haussleiter)⁶, usvajajući tezu o metempsihozi, „Pitagora (...) je postao i branilac životinja; ne samo da je pozivao da se životinje štite, već je i tražio da im se bude odan.“ To kaže i De Vogel (De Vogel)⁷ o Pitagorinim učenicima,

6 Haussleiter, J., *Der Vegetarismus in der Antike*, Alfred Töpelman Verlag, Berlin, 1935.

7 De Vogel, C. J., *Pythagoras and early pythagoreanism*, Van Gorcum and Comp, Assen (Pays-Bas), 1966.

koji su doprineli širenju ovih teza posle njegove smrti: „Pitagorejci zagovaraju prijateljstvo čak i sa nekim životinjama“.

Ova gledišta u prilog životinjama, kao povezana sa verovanjem u metempsihozu, doveo je do kraja grčki filozof Empedokle, za kojeg se ljudska duša može ponovo integrisati u sva živa bića, to jest u životinje, pa čak i biljke. A da bi odgovorio na primedbu po kojoj bi bilo jednako ozbiljno konzumirati biljke kao i životinje, Empedokle ističe da „drveće čitave godine donosi plodove kojima se ljudi hrane“⁸ i da vegetativna ishrana ne znači i nužno razaranje biljke. Što se tiče životinje, njena smrt je upoređivana sa ubistvom srodnika. Prosudimo o tome: „Sopstvenom sinu, koji je promenio oblik, otac zadaje smrtni udarac, ubija ga i vrši molitvu, zločest ludak. (...). Gluv na njegov jecaj, ubija ga i priprema kod kuće obrok svog greha“. Razumljivo je da su te ekstremne teze imale samo malo odjeka u njegovo doba, iako su metempsihozu, shvaćenu na umereniji način, dopuštali mnogi. Isto treba podsetiti da je i veliki filozof Platon i sam verovao u metempsihozu ljudske duše u izvesne životinje.⁹

Metempsihoza je isto tako, sve do našeg doba, jedno od suštinskih verovanja u većini religija u Indiji i na krajnjem istoku, naročito u hinduizmu i budizmu, sa svim svojim lokalnim varijantama u Indiji i Kini, naravno, ali i u mnogim susednim zemljama krajnjeg istoka, ili jugoistočne Azije, gde one trpe mnoge doktrinalne ili ritualne promene. Suštinsko je, međutim, u svim tim religijama ovo: da bi se očistila, duša mora da prođe mnoge uzastopne živote u telima životinja i ljudskih bića (fenomen koji se naziva „samsara“), sve do poništenja u savršenstvu izvesnog krajnjeg stanja (nazivanog, zavisno od toga da li ste hinduista ili budista, „mokša“ ili „nirvana“).

8 Haussleiter, J., *Der Vegetarismus in der Antike*, Alfred Töpelman Verlag, Berlin, 1935.

9 Frère, J., *Le bestiaire de Platon*, Kimè, 1998.

U monoteističkim religijama raširenim na današnjem zapadu, a koje ne pribegavaju više ni životinjskim mitovima, niti metempsihozi, interesantno je primetiti da ipak nailazimo na izvesno životinjsko prisustvo, doduše, metaforičko – u izrazima kao što je „božje jagnje“ u hrišćanstvu. U drugim monoteističkim religijama, poput judaizma ili islama, životinje poput psa ili svinje ostale su da budu simbolički nečiste. Najzad, treba podsetiti da popularna „laička“ mašta istrajava čak i u zemljama monoteističke kulture, da se fantastične ili mitske životinje zamišljaju kao zmajevi, jednorozi ili sirene, i da se ne može reći sa sigurnošću gde se završava imaginarno, a počinje verovanje. Kao što to primećuje etolog Boris Sirilnik (Boris Cyrulnik)¹⁰: „Ta su nam čudovišta omogućila da izrazimo naše strahove, ali i nade (...). Imaju ona ulogu da predstave neki element ljudske sudbine (...), a zahvaljujući učinku basne, (ona) postaju kulturni heroji“.

Meda i druge plišane životinje

U naše vreme često se sreće jedan drugi raširen slučaj humanizacije životinja. Reč je o korišćenju igračka u obliku životinja radi zabave i podučavanja dece. Igračka je, po rečima psihijatra Žanin Kofinjon (Janine Cophignon)¹¹, „predmet kojim se deca služe da bi se zabavila, razonodila, ali je i sredstvo društvenog podučavanja“. Najslavniji primer za to jeste plišani medved, čije poreklo datira do (živog) medvedića koji je 1902. godine poklonjen američkom predsedniku Teodoru Ruzveltu, inače strasnom lovcu na medvede. Ali je Ruzvelt usvojio tog malog medveda. „Neki

¹⁰ Picq, P., Digard, J., Cyrulnik, B., Matignon, K, *La Plus belle histoire des animaux*, Le Seuil, 2000.

¹¹ Cophignon, J., *Le jouet, l'enfant et l'animal*, Ligue Française des Droits de l'Animal, 1999.